

О. В. Білоскурська,
кандидат юридичних наук,
доцент

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

У статті аналізуються різноманітні доктринальні підходи щодо сутності, змісту та форми конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні, визначаються їх основні риси.

Ключові слова: людина, громадянин, обов'язок, суспільство, правова держава.

Після прийняття Конституції України 1996 року, яка визначила основи взаємовідносин держави та особи, збільшився науковий інтерес щодо дослідження проблем інституту конституційних обов'язків людини та громадянина, у зв'язку з чим були здійснені перші кроки до подолання тієї диспропорції, коли основна увага приділялася питанню про права і свободи та набагато менше про обов'язки. Зростаюче значення вказаного інституту зумовлене якісно новим рівнем суспільних відносин, станом науково-технічного прогресу, ускладненням соціальних зв'язків і процесів, динамізмом розвитку всього суспільства, розширенням сфери позитивної відповідальності особистості, зміцненням правового статусу людини і громадянина.

Загальна декларація прав людини 1948 р. (ч. 2 ст. 29) та відповідно ст. 23 Конституції України 1996 р. встановлюють, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Тобто, людина наділяється не тільки правами і свободами, які надають їй певні можливості набуття, володіння, користування і розпорядження політичними, економічними, соціальними та іншими благами, але й обов'язки, додержання яких є неодмінною умовою досягнення відповідних цілей. Як зауважив Б. Ебзеєв: «Обов'язки є таким же необхідним елементом правового регулювання, як і права, вони іманентні будь-якому правопорядку і пов'язують як демократичну соціальну правову державу, так і особу» [1, с. 12].

Людина, перебуваючи в суспільстві, постійно взаємодіє з іншими людьми, а тому, вона не може не мати обов'язків стосовно суспільства, інших осіб, держави і не може відмовитися від виконання своїх конституційних обов'язків, перш за все тому, що вони виступають засобом забезпечення конституційних прав і свобод. Невиконання своїх обов'язків окремими суб'єктами суспільства призводить до обмеження прав і свобод інших суб'єктів суспільства, що, в свою чергу, створює умови для виникнення суттєвих непорозумінь між людьми. Наслідком ж невиконання конституційних обов'язків посадовими та службовими особами ор-

ганів державної влади та місцевого самоврядування є конфліктні глобальні кризові явища у суспільстві та державі.

Слід зазначити, що на відміну від інституту прав і свобод людини і громадянина, аналізу якого в юридичній літературі приділена значна увага, дослідження інституту обов'язків людини і громадянина хоча і привертало увагу науковців та загалом ця проблема носила доволі фрагментарний характер [2; 3; 4], хоча останнім часом в науці конституційного права прослідковується позитивна тенденція щодо вивчення конституційних обов'язків людини і громадянина та з'являються вагомі наукові праці з вказаної тематики [1; 5; 6; 7].

За останні декілька років автор намагався приділити значну увагу дослідженню актуальних питань конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні загалом та питанням, що торкаються окремих конституційних обов'язків [8; 9; 10; 11]. В даній статті ми хочемо підвести деякі підсумки, щодо загальнотеоретичних досліджень конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні на сучасному етапі розвитку та зміцнення правової держави.

Конституція України 1996 р. обов'язки людини і громадянина разом з правами та свободами закріпила в другому розділі – «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» – і цим самим сприяла втіленню принципу єдності прав та обов'язків. В чинному Основному Законі конституційний статус особи характеризується рисами ліберальної концепції прав і свобод людини та громадянина. Як відомо, в умовах застосування ліберальної (західної) концепції прав і свобод конституційні обов'язки формулюються в обмеженому обсязі. Відповідно до цього набагато скоротилась кількість закріплених обов'язків людини і громадянина у чинній Конституції України, зокрема їх 9, порівняно з попередньою Конституцією УРСР 1978 р., де їх кількість становила 16. Мова йде не просто про сумарні зміни кількості обов'язків, що закріплені в конституціях на різних етапах розвитку держави. Подібний процес є юридичним відображенням нового етапу в конституційному регулюванні відносин між суспільством, державою і людиною, громадянином. Мабуть це по-

яснюється також тим, що конституційні обов'язки надзвичайно складно сформулювати, оскільки їх важко виокремити від інших соціальних норм і, перш за все, моральних. Разом з тим, їх цінність полягає в тому, що вони виступають необхідним структурним елементом процесу правового регулювання, формою взаємозв'язку суспільних і особистих інтересів, важливим структурним елементом конституційного статусу особи у зв'язку з чим кожний обов'язок необхідно розглядати як окремо, так і в системі всіх передбачених Основним Законом конституційних прав, свобод, обов'язків.

Поняття конституційних обов'язків доцільно розкривати виходячи із загальних уявлень про обов'язки та беручи до уваги їх юридичні аспекти. Аналізуючи наявні в юридичній літературі твердження та трактування можна запропонувати три підходи стосовно визначення поняття обов'язку. Так, окремі науковці притримуються думки, що поняття обов'язку слід розкривати через категорію належного [12, с. 11], інші – через категорію необхідності [13, с. 151; 3, с. 62; 14, с. 141; 15, с. 160] і існують міркування щодо визначення обов'язку через категорію «правової можливості» [16, с. 92–93].

У сфері права, поняття «належна поведінка» вказує на відповідність поведінки вимогам норм права, або, інакше кажучи, вказує на правомірність поведінки, тому мірою належного за своєю природою є і суб'єктивне право, і обов'язок. «Визначення обов'язку через категорію належного вказує лише на його зовнішні атрибути, на приналежність до системи соціально-нормативного регулювання поведінки людини, але не розкриває його сутності» [3, с. 57–58], з чим ми, безперечно, погоджуємося. «Належна поведінка» – це поведінка, що відповідає обов'язку. Мається на увазі виконання обов'язку, а не безпосередньо сам обов'язок. Тобто, «належне» характеризує сам процес реалізації. У зв'язку з цим, «належне» охарактеризовує лише односторонній обов'язок, а саме настанову на його виконання і, таким чином, не виражає внутрішнього змісту обов'язку, не дозволяє відмежувати його від норми, у якій він фіксується.

На нашу думку, на відміну від «належної поведінки», «правова необхідність» – це визначене нормативним актом правило поведінки. Категорія необхідності є більш вузьким, конкретизованим і формалізованим правилом поведінки. На відміну від «належної поведінки», вона в обов'язковому порядку має бути визначена нормативним актом, а саме Конституцією України, і окреслювати найбільш важливі, необхідні обов'язки. В свою чергу, «належна поведінка» хоча і є так само бажаною для нормативного закріплення, але за своєю роллю є менш важливою і необхідною для формалізації через нормативно-правовий акт.

Крім того, категорія необхідності чітко окреслює коло суб'єктів, що її визначають. Зокрема, розглядаючи обов'язок додержуватися Конституції України та законів України, таким суб'єктом виступає Верховна Рада України, тоді як належна поведінка може мати своїм джерелом і звичай, і ло-

кальний нормативний акт, витоки моралі, етику поведінки.

Якщо стверджувати, що юридичний обов'язок – це належна поведінка, то змушені будемо визнати необхідність формалізації, тобто закріплення через нормативний акт всіх видів належної поведінки, коли в свою чергу, правова необхідність, як видається, це те, що регламентовано нормою закону. Тому, автор притримується тієї думки, що поняття конституційних обов'язків слід розкривати через категорію правової необхідності.

Ми вважаємо, що при дослідженні категорії конституційних обов'язків слід розмежувати такі взаємопов'язані категорії, як сутність обов'язків, їх зміст та форми. Так, за своєю суттю, конституційні обов'язки є необхідністю певної поведінки людини і громадянина, що зумовлена Конституцією України. За своїм змістом конституційні обов'язки – це необхідність передбаченої Конституцією України поведінки людини і громадянина в інтересах суспільства, держави та інших осіб щодо створення і захисту суспільних і власних благ. За формою конституційні обов'язки людини і громадянина – це вид юридичних обов'язків, які являють собою необхідність поведінки людини і громадянина в межах і порядку, передбачених Конституцією України.

Характеризуючи інститут конституційних обов'язків людини і громадянина в Україні за суттю, змістом і формою, автор вважає, що конституційні обов'язки людини і громадянина можна визначити як різновид юридичних обов'язків, встановлену і гарантовану, забезпечену державою необхідність поведінки людини і громадянина в інтересах суспільства, держави та інших осіб, в межах і порядку, передбачених Конституцією України щодо створення, набуття та захисту суспільних і власних благ.

Щодо визначення обов'язку через категорію «правова можливість», то такий підхід справедливо, на нашу думку, не був підтриманий науковцями, оскільки, як зауважив М. Матузов, юридичний обов'язок у будь-якому випадку не можна визначити через категорію можливості, сутність обов'язку не в можливості, а в необхідності. Право, на його думку, не приписує нічого неможливого, його вимоги об'єктивно виконуватися. В протилежному випадку цілі правового регулювання були б недосяжними [13, с. 162].

У науковій юридичній літературі мають місце підходи, за яких підтримується ідея єдності моральних і правових норм у змісті обов'язків [4; 5]. Однак, як уявляється, у законодавстві не слід зловживати включенням до актів політичних, моральних та інших норм. Вони, за висловом деяких авторів, «засмічують» правовий комплекс, маючи зовсім інший механізм реалізації [17, с. 34].

На нашу думку, у визначення обов'язку мають бути включені правові, а не етичні аспекти. Для конституційних обов'язків людини і громадянина не є характерним зв'язок із вимогами документів, що носять моральний характер та включення їх нрин-

пипів до положень Основного Закону. Мабуть, варто звернути увагу на те, що обов'язки морального характеру, якими є, наприклад, обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей, обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітніх дітей піклуватися про своїх непрацездатних батьків, закріплені в Конституції України, а тому мають правовий, а отже, обов'язковий характер, і у випадках невиконання чи неналежного їх виконання забезпечуються заходами державного примусу.

Загалом автор підтримує твердження про те, що на сьогоднішній день конституційні обов'язки людини і громадянина випливають з факту соціального буття людини і в єдності з правами утворюють універсальний принцип демократичної організації суспільного життя.

Узагальнюючи матеріал, що викладений у спеціальній юридичній літературі можна зазначити, що характерними рисами обов'язків є: а) сприяння примноженню матеріальних, соціальних і духовних благ народу, зміцнення законності і правопорядку; б) забезпечення поєднання громадських та особистих інтересів; в) створення найбільш сприятливих умов життєдіяльності суспільства, охорона його економічних ресурсів, історичних пам'яток, їх збереження для майбутніх поколінь; г) пов'язаність їх виконання із соціальним благом; д) спрямованість на збалансування інтересів окремого індивіда з інтересами інших учасників конституційних правовідносин.

Як підсумок, хочемо зазначити, що конституційні обов'язки людини і громадянина є важливим, необхідним та невід'ємним елементом конституційно-правового статусу особи, важливою умовою підтримки стійкості та стабільності в суспільстві, забезпечення прав, свобод і поєднання громадських та особистих інтересів. Конституційні обов'язки визначають характер усіх інших юридичних обов'язків людини та громадянина, які закріплюються галузевим законодавством та об'єктивно відображають найістотніші відносини між суспільством, державою та індивідом, забезпечують поєднання громадських та особистих інтересів, можливість користуватися найбільш вагомими благами життя.

Література

1. *Эбзев Б. С.* Личность и государство в России: взаимная ответственность и конституционные обязанности / Эбзев Б. С. – М.: Норма, 2007. – 384 с.

Е. В. Білоскурська

Общетеоретические исследования конституционных обязанностей человека и гражданина в Украине на современном этапе развития правового государства.

В статье анализируются различные доктринальные подходы в отношении сущности, содержания и формы конституционных обязанностей человека и гражданина в Украине.

E. V. Biloskurska

Study of general constitutional rights and responsibilities of citizens in Ukraine at the present stage of development of law.

The article deals with the further development of theoretical problems of the constitutional obligations of a man and a citizen in Ukraine. The author's definition of the constitutional obligations of a man and a citizen in Ukraine has been made; their essence, content and form have been elucidated.

2. *Матузов Н. И.* Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР / М. И. Матузов, З. Б. М. Семенов // Советское государство и право. – 1980. – № 12. – С. 28–37.

4. *Ем В. С.* К вопросу о понятии, содержании и сущности правовых обязанностей / В. С. Ем // Вестник Московского университета. – Серия 11: Право. – 1981. – № 1. – С. 56–62.

5. *Масленников В. А.* Конституционные обязанности граждан СССР: сущность и проблемы реализации / В. А. Масленников // Советское государство и право. – 1983. – № 6. – С. 3–10.

6. *Летнянчин Л. І.* Конституційні обов'язки людини і громадянина в Україні: питання теорії і практики / Летнянчин Л. І – Х., 2006. – 210 с.

7. *Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні* / [за ред. Ю. С. Шемпученка]. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2008. – 252 с.

8. *Тодыка Ю. Н.* Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю. Н. Тодыка, О. Ю. Тодыка. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – 368 с.

9. *Білокурська О. В.* Історія становлення конституційних обов'язків в Україні / О. В. Білокурська // Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – Вип. 19. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. – С. 242–247.

10. *Білокурська О.* Щодо поняття конституційних обов'язків / О. Білокурська // Право України. – 2004. – № 10. – С. 85–88.

11. *Білокурська О. В.* Конституційний обов'язок людини і громадянина неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи інших людей: поняття і зміст / О. В. Білокурська // Адвокат. – 2006. – № 7. – С. 20–23.

12. *Білокурська О. В.* Актуальні питання механізму забезпечення виконання конституційного обов'язку додержуватися Конституції України та законів України / О. В. Білокурська // Часопис Київського університету права. – 2007. – № 3. – С. 78–82.

13. *Братусь С. Н.* Субъекты гражданского права / Братусь С. Н. – М.: Юрид. лит., 1950. – 367 с.

14. *Матузов Н. И.* Правовая система и личность / Матузов Н. И. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1987. – 293 с.

15. *Воеводин Л. Д.* Юридический статус личности в России: [учебное пособие] / Леонид Дмитриевич Воеводин. – М.: Инфра*М-Норма, 1997. – 298 с.

16. *Конституція незалежної України*: [навч. посібник / за ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемпученка, В. О. Євдокимова]. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000. – 428 с.

17. *Еременко Ю. П.* Советская Конституция и законность / Ю. П. Еременко; [науч. ред. Ржевский В. А.]. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982. – 170 с.

18. *Буткевич В.* Права людини в Україні / В. Буткевич // Права людини в Україні: щорічник 1993 р. – К.: Укр. правнича фундація, 1995. – С. 20–48.